

Manufactures rurals mudèjars en terres de l'interior del nord de València

Joaquín APARICI MARTÍ
Universitat Jaume I
Membre del Grup FORVAL-EPiCS

1. INTRODUCCIÓ

A les terres situades al nord de la ciutat de València, a l'actual província de Castelló, després de la conquesta cristiana del segle XIII quedà un embossament de població mudèjar situat preferentment en les zones muntanyenques de la serra d'Es-lida i d'Espadà, entre els rius Millars i Palància. Es tractava d'alqueries xicotetes sotmeses a un senyor feudal i on la població era, òbviament, mudèjar. Quins oficis no agraris podien desenvolupar allí els nostres protagonistes? Tots, o pràcticament tots. És cert que podem documentar d'una manera aïllada i esporàdica algun treballador un poc més qualificat, com el ferrer, l'obrer de vila o el carnisser. Però poc més. La mancança de documentació ens impedeix fer una millor aproximació. Però també en aquestes poblacions menudes cal cobrir les necessitats bàsiques, la demanda local i, amb sort, una certa demanda comarcal. I per això la producció de manufactures podia estar desenvolupada per eixos mateixos mudèjars, a temps parcial, sense un elevat grau d'especialització, satisfent les seues pròpies necessitats i les dels veïns, d'una manera quotidiana, amb uns productes de qualitat mitjana o baixa.

Però també és cert que aquest embossament geogràfic de la població mudèjar tenia uns vèrtexs delimitadors situats en algunes localitats d'una major entitat demogràfica, poblades per cristians, però que disposaven d'una moreria, algunes des del mateix moment de la conquesta, com Sogorb i Onda, i d'altres de nova creació, com la de Castelló o Vila-real. És en aquestes poblacions on l'especialització artesana del treballador mudèjar queda millor reflectida en la documentació, i també on sortiran friccions i problemes derivats de la pròpia competència professional amb els seus homòlegs cristians al moment de l'enlaira-ment dels diversos sectors productius, conflictes a voltes camuflats sota el llençol de la religió. A més, en aquests nuclis existia un menut, però molt actiu,

grup de judeoconvertos que també va mantenir conflictes amb el marc cristià que l'envoltava.¹

Cal tenir en compte que, enfront de la comunitat mudèjar, la cristiana mantingué durant els segles medievals dos actituds que van marcar les relacions mútues. D'una banda, la tolerància provocada per la necessitat de comptar amb la seua presència per al treball (o almenys, determinats treballs). De l'altra, la segregació, és a dir, mantenir-los fora del sistema, a una distància equidistant evitant la seua participació en l'enlairament d'alguns oficis. Aquest joc fomentà un cert tancament dins del grup confessional mudèjar que va servir per a mantenir, per dir-ho així, les característiques internes del grup, però també les manifestacions externes, com era la dedicació a algunes activitats específiques que podien ser determinats oficis no agraris propis o quasi reservats en exclusiva, la pràctica ancestral dels quals els havia permès un elevat grau d'especialització i reconeixement, tal volta com el sector del paper o la construcció a finals del xiv.²

Amb tot, la convivència de les tres grans comunitats religioses en terres de la Corona d'Aragó es basava en la segregació i el respecte a l'organització pròpia de cadascuna, encara que en cas de conflicte no era estrany que s'imposaren els interessos de la comunitat cristiana, el marc envoltant, que en definitiva era qui sancionava les lleis. Hi ha segregació de residència, en les activitats socials, en les relacions sexuals, i fins i tot hi ha imposició de distintius externs clarament diferenciadors amb vestits com l'aljuba, la forma del tall del cabell, els braçalets grocs al braç, etc.³ També

1. Ens hem centrat en el grup mudèjar, i no era ara el moment de parlar dels jueus, però, igual que els primers, també patiren obstacles i frens al desenvolupament de les seues activitats. La documentació local ens mostra conflictes similars als dels mudèjars, alguns de ja mencionats, com la prohibició d'exercir oficis tèxtils a Sogorb o la de portar cera a un determinat torn a Castelló. També a Onda, en maig de 1450, el batle general ordenava als jurats de la vila que no obligaren els jueus del raval a mudar el seu domicili dins la moreria, ja que la majoria dels jueus eren sastres i argenters i tenien els obradors parats al raval, i el trasllat els suposaria un gran perjudici. A Castelló, els jueus exerciren l'ofici de corredor i s'hi especialitzaren. Però prompte les autoritats cristianes tractaren de posar fre a la seua activitat. El gener de 1436 ja es prohibia la compra de productes als corredors jueus per a la revenda. En 1439 se'ls acusava de frau en la seua activitat, així com d'incompliment de les ordenances de la vila. En 1460 s'ordenava que una botiga jueva estigués situada a l'interior de la jueria, i no fora. Finalment, en 1488, el Consell indicava que «tenir corredors juheus ultra que és contra ley divinal de contractar ab juheus, encara se'n segueixa gran dan a la cosa pública de la dita vila, e s'i troben xrchristians per al dit offici, considerant encara com los dits juheus usen mal de sos officis e sien atrobats en grans fraus». Però, després de l'expulsió, en 1492, la vila de Castelló es lamentava perquè no hi havia corredors per a dinamitzar el comerç local, i s'acceptà l'aveïnament d'un corredor vingut de València. Vegeu Paulino IRADIEL, David IGUAL, Germán NAVARRO i Joaquín APARICI, *Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527)*, Castelló, Fundación Dávalos-Flétcher, 1995, p. 131-133.

2. Manuel RUZAGA, «Trabajo y actividades laborales en las morerías valencianas a fines del siglo xv», a *XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2009, p. 693-706.

3. Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Els sarraïns de la Corona catalanoaragonesa en el segle xiv*:

aquesta segregació, a través de normatives municipals, afectarà els treballadors mudèjars d'aquest estudi.

Els moments de pressió i explosió concreta sobre les minories religioses en terres valencianes és de sobra conegut. Pel que fa als mudèjars,⁴ l'assalt a la moreria de València el juny de 1455 suposà una primera onada que fou seguida amb un intent d'assalt també eixe any a la moreria de Sogorb, o l'atac a la d'Onda en 1459. Però també existiren altres moments de fricció, de caràcter local quotidià, que poden passar desapercebuts en la bibliografia general si no s'accedeix a la documentació local. Així, per exemple, el juliol de 1371, na Maria de Luna, senyora de Sogorb, enviava a través del seu procurador fiscal una carta al batle, jurats i justícia de la ciutat, en què indicava que havia rebut queixes d'alguns «bateados conversos que fueron judíos et moros habitantes en la dita ciutat» i que patien el menyspreu i els insults dels cristians, que els deien «baturnados et morischados». I que com que això anava en detriment de la fe cristiana i en perjudici dels qui volgueren convertir-se voluntàriament, ordenava que es fes un pregó públic prohibint els insults sota pena de seixanta sous o la seua commutació per seixanta dies de presó. També en 1399, na Maria de Luna absolgué el justícia i els jurats de Sogorb de certa acusació contra ells feta en relació amb els atacs efectuats sobre les aljames mudèjars de Sogorb i la vall d'Almonesir. O quan en 1433, el bisbe de Sogorb i els jurats de la ciutat demanaven al batle general del regne que perdonàs el ferrer sogorbí Aparici Górriz perquè «ab molts d'altres qui seguien lo dit justícia per lo repiquament de la campana que lavors de manament del dit justícia fou fet [participà Górriz] en lo desbarat que fou en la moreria de la dita ciutat [...] hauria dit cridant, foch a la moreria».⁵

Fins i tot, institucionalment, a banda de les prohibicions generals a tot el regne, algunes corporacions d'ofici o gremis ja incloïen als seus capítols la impossibilitat d'accés o d'ensenyament a membres de les minories religioses. O també, mitjançant el suport dels consells municipals, obtenir ordenances que tractaven d'evitar la competència dels mudèjars. A la ciutat de València, el setembre de 1460, els representants dels esparters es queixaven davant de Joan II per la presència d'esparters mudèjars situats fora de la moreria, ocupant l'espai destinat als cris-

Segregació i discriminació, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1987; José HINOJOSA, *Los mudéjares: La voz del Islam en la España cristiana*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2002, 2 v.; Brian CATLOS, «Contexto y conveniencia en la Corona de Aragón: propuesta de un modelo de interacción entre grupos etno-religiosos minoritarios y mayoritarios», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 12 (2001-2002), p. 259-268.

4. Manuel RUZAFÀ, «Façen-se cristians los moros o muyren», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 1 (1990), p. 87-111.

5. Arxiu Municipal de Sogorb (AMS), núm. 170 (1371, juny 13); Arxiu del Regne de València (ARV), Secció Sogorb, pergami en dipòsit núm. 22; ARV, Real Cancillería, núm. 625 (1433, agost 20).

tians i afectant les seues vendes. El maig de 1491, el gremi de sabaters cristians de la ciutat de València demanava que els sabaters mudèjars i jueus observaren les festivitats del calendari cristià. I pocs anys després, en 1497, són els propis sabaters mudèjars els qui pretenien regular, d'alguna manera, el seu propi treball artesà, controlant, per exemple, l'arribada de sabaters mudèjars originaris de la resta del regne. Però l'enfrontament entre sabaters cristians i mudèjars esclatarà novament en 1520, quan els primers acusen directament els segons de vendre els seus productes a meitat de preu, acusant-los de competència deslleial.⁶

Ara, el que vull mostrar és que, més enllà d'aquestes disposicions i prohibicions genèriques o vinculades directament als oficis desenvolupats a la gran ciutat, València capital del regne, a les zones rurals i semiurbanes, els consells municipals cristians utilitzaven de vegades ordenances específiques, però també altres mecanismes que, tergiversats, tenien com a finalitat la restricció interessada respecte a la iniciativa de l'individu, discriminant clarament en aquest cas el mudèjar enfront del cristià. La realitat és que, en alguns moments i sectors, els conveïns cristians no ho posaren fàcil als mudèjars i gestionaren tota una sèrie d'actuacions per tal de dificultar el lliure desenvolupament de les activitats dels altres. Coexistència de dos comunitats, a més de diferents, paral·leles en molts sentits, a pesar de la subordinació d'una enfront del marc envoltat de l'altra. I és clar, entre ambdues sorgiren intersticis que afavorien la competència i l'enfrontament. Amb aquest text tractaré, simplement, d'afegir una peça més al gran trencaclosques de la història de l'individu anònim, del treballador artesà, més anònim encara si es tractava d'un mudèjar.

La bibliografia i la documentació ens mostren que els mudèjars del nord de València vivien majoritàriament en alqueries de muntanya (serres d'Eslida i Espadà)⁷ sotmeses al senyor feudal i que es dedicaven als treballs del camp i la ramaderia, fet que ens dona eixa visió del mudèjar desenvolupant treballs agraris⁸ També la configuració de dues moreries urbanes, la de Castelló en 1439 i la de Vila-real en 1489, sembla obeir a la necessitat d'atraure mà d'obra per al treball del

6. Manuel RUZAFÀ, «Las actividades industriales de la morería de Valencia», i Juan Francisco PARDO, «Rivalidad laboral entre cristianos y musulmanes en la Valencia agermanada (1520)», ambdós treballs a *VI Simposium Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 1996, p. 269-285 i 287-296, respectivament. Vegeu també Manuel RUZAFÀ, «Trabajo y actividades...», p. 693-706.

7. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Las comunidades mudéjares de la Corona de Aragón en el siglo xv: la población», a *VIII Simposium Internacional de Mudejarismo*, vol. 1, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2002, p. 27-153.

8. M. Carme BARCELÓ, «Formación de la minoría musulmana», a *Historia de Castellón*, vol. 1, Castelló, Levante i Prens Valencià, 1993, p. 191-197. Vegeu també Karl BUTZER, Elizabeth BUTZER, Ismael MIRALLES i Joan F. MATEU, «Una alquería islámica medieval de la Sierra de Espadán», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castelló), núm. 61 (1985), p. 305-365.

parcel·lari que envolta els nuclis urbans, especialment en un període de recessió demogràfica. Tot i així, i segons els llibres de peita, els mudèjars de poblacions molt properes ja declaraven propietats als termes municipals de Castelló o Vila-real anys abans de la configuració efectiva de les moreries respectives, sempre amb parcel·les situades en terres de secà, allunyades del nucli i molt properes als límits dels termes municipals de les poblacions d'origen dels mudèjars (d'una banda, Castelló respecte als mudèjars de Borriol, i de l'altra, Vila-real respecte als mudèjars de Betxí, Artana, Eslida o la Vilavella). I és que poblacions com Castelló, Onda o Vila-real mantenen, en opinió d'alguns autors i al llarg del segle xv, un marcat caràcter rural.⁹ Però també és cert que paral·lelament mostren un enlairament continu de diversos sectors productius, com el del couro i molt especialment del tèxtil, amb el manteniment d'altres activitats com la metal·lúrgia, la construcció, la ceràmica, el vidre, la fabricació de sabó, etc., que obrin nous vectors econòmics i de possibilitats de fer negoci als habitants d'aquests nuclis. També Sogorb, amb una entitat demogràfica més gran, i alhora amb un major nombre de mudèjars, manté una posició més propera a una ciutat menuda que a una vila gran. A Sogorb, el desenvolupament de les manufactures és molt més marcat que a la resta de l'espai d'estudi, destacant novament la producció de cuiros i de draps de llana.¹⁰

Açò ens permet anar matisant a poc a poc aquella tradicional visió del mudèjar com a mà d'obra agrària. Alguns estudis ens mostren, per exemple, l'activitat artesanal genèrica desenvolupada pels mudèjars en el conjunt del regne de València, o en concret a les terres de l'actual província de Castelló, o d'una manera exclusiva per a la moreria de València; i s'ha fet també una síntesi comparativa amb la resta de la península Ibèrica.¹¹ I és que els mudèjars tractaran de participar, amb més o menys fortuna, en l'enlairament econòmic desenvolupant tota una sèrie d'oficis que a continuació mostrarem en les seues dos vessants, aquella que sembla no entrar en conflicte amb els cristians i aquella altra en la qual sí que hi ha moments de fricció.

9. Especialment Pau VICIANO, *Regir la cosa pública: Prohoms i poder local a la vila de Castelló (s. xiv-xv)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008.

10. Per al cas de Castelló, vegeu Paulino IRADIEL, David IGUAL, Germán NAVARRO i Joaquín APARICI, *Oficios artesanales...* Per a Sogorb, Joaquín APARICI, *El Alto Palancia como polo de desarrollo económico en el siglo xv: El sector de la manufactura textil*, Premi María de Luna, Sogorb, Ayuntamiento de Segorbe, 2001.

11. José HINOJOSA, «El trabajo mudéjar en la Valencia medieval», a *VI Simposium...*, p. 57-83. Joaquín APARICI, «Moreries urbanes a Castelló: la integració del treball artesà musulmà durant el segle xv», a *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Barcelona i Lleida, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 171-183. Vegeu també Manuel RUZAFÀ, «Las actividades industriales...»; Manuel RUZAFÀ, «Trabajo y actividades...»; José HINOJOSA, *Los mudéjares...*

2. SECTORS AMB COMPLEMENTARIETAT

El de traginer era un dels oficis no agraris en els quals els mudèjars tenien un gran reconeixement i en què aparentment no hi havia problemes amb els cristians. Es tractava de fer-se càrrec d'operacions de transport terrestre, desenvolupant una especialització que, a diferent escala, sempre havien practicat aprofitant la seua adaptació al terreny i la disposició dels mitjans necessaris. Aquesta situació la documentem a Terol, Múrcia o Àvila, i, és clar, també en terres castellonenques.¹²

També l'ofici de mestre d'obres era una de les activitats no agràries desenvolupades preferentment per aquest grup mudèjar, rebent un cert reconeixement al seu saber tècnic i constructiu per part del cos social cristià, especialment en terres aragoneses, però també a Navarra, Guadalajara o València, participant en la construcció d'habitatges privats, d'edificis municipals i eclesiàstics i també de muralles i ponts. Hi ha molta bibliografia sobre el seu treball específic als diversos simposis internacionals de mudejarisme de Terol, per la qual cosa no insistim en aquest sentit. Però dins de l'àmbit de la construcció, i relacionat amb el sector, els mudèjars destacaven al seu torn com a rajolers i ceramistes, de vegades hereus de la tradició anterior a la conquesta cristiana, cas de la producció de Paterna o Manises (València) amb la famosa obra de Maliqua. La producció de rajola, teules i elements ceràmics en mans mudèjars és present en tot l'àmbit del regne de València, des d'Elx fins a Benaguasil i Sogorb, però també se'n documenta la importància en altres indrets com Múrcia o Daroca.¹³

Precisament, al nord de València documentem la dispersió de mudèjars rajolers i ceramistes en localitats molt menudes, així com forns de coure rajola, que

12. José Ángel SESMA, «Adaptación socio-espacial de las comunidades mudéjares dedicadas al transporte entre Aragón y Valencia (ss. XIV-XV)», a José Ángel SESMA i Carlos LALIENA, *La pervivencia del concepto: Nuevas reflexiones sobre la ordenación social del espacio en la Edad Media*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2008, p. 409-426. Per al territori castellonenc, podem exemplificar-ho amb tres casos diferents. Jaffar, un mudèjar uixoní que entre 1476 i 1503 era enviat a València per ordre del Consell Municipal de Vila-real per comprar i portar cordes d'espart per als pous; aprofitava, però, els viatges per actuar de connexió en les vendes de pastell i draps existents entre els mercaders italians de València i els tintorers de Vila-real. També el cas dels tres mudèjars de Geldo contractats en 1438 pel mercader valencià Pere Montón (actuant com a factor del mercader italià Andrea del Casal) i que amb les seues bèsties havien de recollir i transportar fins a València diverses quantitats de llana que l'italià havia adquirit, de forma anticipada, en llocs de Terol, llocs que precisament no eren pròxims a la frontera amb València. O també el cas de Mafomat Facen, de Paterna, que en 1422 rebia del conseller del comte de Luna quaranta sous per un viatge que feu per portar llibres del comte des de Paterna fins a Saragossa, i des d'allí fins a Belchite, amb una durada de deu dies a raó de quatre sous diaris. Vegeu Joaquín APARICI, «El Alto Palancia...», i AMS, *Llibre del Comte de Luna*, sig. 215 (1422, març 12).

13. Pedro LÓPEZ, «La producción cerámica valenciana después de la conquista cristiana», a *IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 1996, p. 19-33; Joaquín APARICI, «El desarrollo urbano de Segorbe en el siglo xv y la demanda de elementos de alfarería. La aportación musulmana», *Saitabi* (València), núm. 48 (1998), p. 289-310.

segurament satisfien les necessitats locals (Mascarell, Borriol, la Vall d'Uixó, Almedíxer, Altura, etc.). Mentrestant, a Castelló, el sector ceràmic tingué l'interès del Consell Municipal, que tractà de consolidar el seu creixement mitjançant l'atracció de professionals originaris de poblacions on aquesta manufactura era molt reconeguda, especialment Paterna i Traiguera. D'eixa manera arribaran a la capital de la Plana un bon grapat de rajolers i ceramistes, entre els quals documentem alguns mudèjars com Abrafim Alfamull de Paterna (1457-1461) o Mafomat Xerich (1498), d'origen desconegut. Però és Sogorb on precisament aquest és un d'eixos sectors productius que pareixen quedar en mans exclusivament dels mudèjars. Allí, tots els rajolers i ceramistes documentats al llarg del segle xv són mudèjars, i són ells els propietaris dels diversos espais de producció existents al terme, així com els arrendataris del forn de rajola senyorial. Produïen rajoles, teules, cànthers, etc., per satisfer les necessitats locals. No sembla que es tractara d'una producció destinada a una comercialització posterior fora de l'àmbit local, on, a més, els productes competien, per proximitat geogràfica, amb l'obra més coneguda i suposadament de millor qualitat, com la de Terol o la de Maliqua. Sembla doncs, que, en principi, no hi havia competència cristiana en la producció local. I açò no és exclusiu de Sogorb. A Daroca, cap cristià s'ocupava d'aquest sector durant la segona meitat del segle xv i tota la producció quedava en mans mudèjars.¹⁴

Un altre dels oficis no agraris en què sembla que no hi va haver problemes és el dels joglars o músics. Encara que els trobem pertot arreu, és especialment a Vila-real on, gràcies a la documentació municipal, hem pogut localitzar mig centenar de músics mudèjars actuant a la població al llarg del segle xv, alguns d'originaris de poblacions dels voltants (cal recordar que Vila-real configurarà moreria en 1489). Les festes on actuaven se situaven en un punt intermedi entre la vida política municipal i el context religiós cristià envoltant. Entrades triomfals, visites reials, festes del santoral o dels patrons municipals, Nadal, Corpus, etc., oferien la possibilitat d'escenificar situacions de poder i ordre vigent en la comunitat, i en aquest context la presència dels mudèjars actuant al costat dels músics cristians no va provocar cap problema. A més, sembla que era una cosa prou comuna, ja que es documenta la mateixa situació en terres alacantines, de Múrcia o d'Aragó.¹⁵

14. Francisco Javier GARCÍA, «El trabajo de los mudéjares de Daroca (Zaragoza) en la segunda mitad del siglo xv. Evidencias a favor de la hipótesis de la complementariedad de las economías cristiana y mudéjar en el Aragón medieval», a *VI Simposium...*, p. 167-186.

15. A Vila-real, bàsicament es tractava de músics que utilitzaven instruments de vent, especialment a inici del segle xv, encara que a mesura que ens apropem al final del segle sembla que es produeix una mutació a favor de la percussió. En tota la centúria sols hem documentat un mudèjar que toca el llaüt. El salari d'aquests músics era baix, un sou sis diners o excepcionalment dos sous, però era similar al dels cristians. Possiblement alguns tenien un cert reconeixement professional, com Abrafim Ocaiba, originari de Betxí, que fou pensionat pel municipi de Vila-real a mitjan segle xv sota certs capítols que l'obligaven a actuar en determinats moments, i que rebia una pensió anual. Però respecte

El col·lectiu mudèjar també queda amplament representat en el sector metal·lúrgic amb l'ofici de ferrer, associat, de vegades, al de manescal (veterinari). És cert que trobem artesans distribuïts per tot l'àmbit d'estudi; a Sogorb, Castelló, Onda, Borriol i a moltes poblacions menudes, on fer de ferrer era veritablement un ofici especialitzat i molt necessari. Però paral·lelament crida l'atenció que, a Sogorb, sols hem localitzat un mudèjar fabricant d'armes, concretament de ballestes (Mahomat Mohoni, 1460), contràriament al que ocorre en terres d'Aragó, on són molt nombrosos. Així, sembla que en la nostra geografia d'estudi els treballs del metall en mans mudèjars quedaren vinculats, sobretot, a la fabricació i la reparació de ferramentes i eines agràries (pics, agulles, claus, ferradures), mentre que la fabricació d'armes quedà en mans cristianes (daguer, llancer, colteller, espaser), però també que la facturació de ferradures oferí als mudèjars la possibilitat de treballar al seu torn amb els animals i les seues malalties, i que arribaren a tenir un cert prestigi i reconeixement professional com a manescals. Precisament, a la ciutat de València mateix, el treball mudèjar vinculat al sector metal·lúrgic era el principal fins a l'assalt de la moreria en 1455. A Osca, a finals del segle xv, els treballs del metall eren l'activitat artesanal desenvolupada per un major nombre d'artesans mudèjars (41 %), mentre que a Daroca tots els ferrers documentats al llarg del mateix segle eren mudèjars.¹⁶

Sembla que un altre sector en què la presència mudèjar era important, i en el qual no hem documentat cap conflicte amb els cristians, és el del treball com a fornillers o acarrejadors de llenya per als forns. Tots els contractes de treball localitzats són de la ciutat de Sogorb per al període comprès entre 1421 i 1450. En aquests contractes, una parella de mudèjars s'afermava amb el propietari del forn per a un període d'un any i es comprometia a mantenir-lo abastit de la llenya necessària per a coure. En algun fins i tot s'indica la quantitat de llenya que cada jornada calia dur

a d'altres, pensem que la música tal volta no era la seua activitat principal, com el trompeta castello-nenc Çahat Dayader, que declarava en la peita de 1468 la propietat d'una casa, terres i corrals, i que possiblement es dedicava a l'agricultura; o el cas de Menaxac, que en 1431 complementava el seu estipendi fuetejant els presoners. Joaquín APARICI, «Juglares mudéjares en Vila-real durante el siglo xv», a *X Simposium Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2007, p. 579-592.

16. Així, en 1468, el justícia de Sogorb demanava al manescal Mafomat Nadir que ajudàs el manescal cristià Joan Górriz a dictaminar la malaltia d'un mul. També en 1503, Tagarí, un mudèjar manescal de Terol, rebé l'autorització del Consell Municipal de Sogorb d'establir-se a la ciutat, «perquè és tan famós menescal, e tan abte de mans per a fer tantes coses». Sols li posaven un impediment. Havia d'ocupar les cases del ferrer biscaí Joan de Levis, però «que en les dites cases no y puixa tenir muller, fills ne altra família, sinó solament obrador per a usar del que sabie»: AMS, sig. 126 (1468, gener 27 i juny 12); Manual de Consells, núm. 223 (1503, desembre 22). Sobre la ciutat de València, vegeu Manuel RUZAFÀ, «Las actividades industriales...». Sobre els altres dos exemples, vegeu Anchel CONTE, «La composición laboral de la aljama de moros de Huesca en los siglos xv-xvi», i M.ª Luz RODRIGO, «Los mudéjares y su fuerza de trabajo en el ámbito urbano darocense (1423-1526)», ambdós treballs a *VI Simposium...*, p. 137-142 i 143-166, respectivament.

al forn. I de vegades aquests mudèjars reben en comanda una mula, propietat de l'amo del forn, per a facilitar el seu treball. Sembla que el procés d'obtenció de lleya era una cosa habitual entre els mudèjars sogorbins, ja que el Consell Municipal mateix donava llicència en 1407 a alguns mudèjars de poblacions dels voltants «per fer carbó e remes seques pel temps atorguat pels jurats». Aquest combustible es destinava a cobrir les necessitats dels ferrers, amb qui devien acordar el preu. La mateixa situació es repetí un parell d'anys després, en 1409.

També el sector apícola està molt present entre la comunitat mudèjar, com ens mostren les diferents cartes de poblament que obliguen a pagar al senyor feudal un cànon per cada buc d'abelles, fet que pot significar una certa continuïtat respecte al període previ a la conquesta. Com a productes bàsics obtinguts per aquest sector productiu destaca, d'una banda, la mel, producte alimentari, i de l'altra, la cera, destinada a la fabricació de ciris. Els mudèjars del nostre àmbit d'estudi també es dedicaren, d'una manera preferencial, a aquest sector. A Castelló, comparant les declaracions dels llibres de peita, descobrim que en 1398 hi havia 553 bucs d'abelles propietat de catorze cristians (encara no hi havia moreria). En 1497, un segle després (i quan ja la moreria estava configurada), es declaren 141 bucs propietat de sis cristians i 271 bucs més en mans de dotze mudèjars. Amb tot, hi havia molts més bucs d'abelles que no s'havien declarat als llibres de peita. Els guardians del terme els van denunciar i es van queixar dels mudèjars de la localitat veïna de Borriol i d'altres llocs perquè situaven aquests bucs d'una manera no controlada arreu del terme de Castelló, com en 1495, quan n'arribaren a comptabilitzar fins a 268 d'il·legals. Però abans que es configurara la moreria de Castelló, els mudèjars ja havien tingut alguns problemes en aquest àmbit productiu. En 1410, en Guimerà, propietari d'un torn de cera, es queixava davant del Consell de l'actitud del batle local, que «vedave als moros e juheus estranys que no obrassen al seu torn de cera, e que'ls fahie anar a obrar al torn de cera del senyor rey». El Consell va acordar comunicar al batle que «no pot vedar al dit en Guimerà que no puxe obrar cera als moros e als juheus estranys, segons havie acostumat fer en passat».

Mentrestant, a Sogorb, el sector sembla estar exclusivament en mans dels mudèjars. El Manifest de les Colmenes de l'any 1488, redactat entre el 13 i el 23 de setembre, mostrava els declarants dels bucs d'abelles a la ciutat. Són vint-i-set, tots mudèjars, i en conjunt declaren 759 bucs; entre d'altres, destaquen Hamet Curru-pet, que en posseïa seixanta-sis, o Abdallà Machara, que en declara seixanta-tres. També són mudèjars els qui tenen arrendat un espai, el «domibus del torçedor de la cera, in moraria predictae sitae», durant bona part del segle xv (almenys fins a l'any 1471).

Fins i tot alguna notícia dispersa ens informa de la producció de cera pels mudèjars d'altres localitats, com el cas d'Onda, on en 1437 els majorals de la confraria de Sant Miquel foren condemnats a pagar al mudèjar Mahomat Abrafim, de Fan-

zara, 133 sous deguts de certa cera que li havien comprat. O en Vila-real, on des de 1481 fins a 1502, Borraxet, un mudèjar de la Vilavella, declarava una alqueria que li havia estat establerta pel Consell de Vila-real on hi havia sis jovades de terra meitat regadiu i meitat secà, i on en 1485 el mudèjar fou denunciat per l'arrendatari de la peita de les abelles perquè havia instal·lat en la seua alqueria, sense permís, més de 140 bucs d'abelles entre propis i forans, però no els havia declarat.¹⁷

3. SECTORS AMB FRENS I FRICCIONS

Fins ací hem vist aquells treballs no agraris en els quals la presència del mudèjar no implicava, en principi, cap problema respecte als seus homòlegs cristians. Però també existiren sectors en què la situació era la contrària.

La manufactura tèxtil possiblement fou l'activitat manufacturera medieval més amplament disseminada pel territori i que ocupava un nombrós contingent de persones en les més diverses fases del procés de producció, atenent a oficis d'una alta especialització juntament a d'altres que podien ser desenvolupats a temps parcial per dones i llauradors. En el nostre àmbit d'estudi, sembla que aquest sector artesà quedarà en mans cristianes i que la presència mudèjar serà més aviat modesta, per no dir insignificant. A Sogorb, la producció i venda de draps de llana al llarg del segle xv esdevindrà el veritable motor de l'economia local que afectarà, d'una manera capil·lar, les poblacions dels voltants. Molins batans, tints, patis de tirador, comerç de llana, de matèria tintòria o de draps acabats, i un nombrós contingent de professionals que posseïen, a finals de segle, un gremi que defensava els seus interessos enfront dels paraires de València. Fins i tot alguns dels seus membres arribaran a formar part destacada de l'oligarquia local amb càrrecs més enllà del de conseller. A Castelló, el sector tèxtil pujarà a mitjan segle, després de la reconversió del cuir. Trobem la mateixa situació que a Sogorb amb batans, tints, comerç de matèria primera i producte acabat, capil·laritat respecte a les poblacions dels voltants, i un nombrós contingent de professionals amb associacions gremials, així com personatges de l'ofici que participaran activament en la política local.

Però el que crida l'atenció és el fet de no trobar una participació mudèjar activa en aquest sector que en eixos moments estava en creixement. De Castelló, no en sabem res en aquest respecte i sols Sogorb ofereix un poc de llum. Ací, en 1432, l'ofici de paraires cristians tractava de posar fre a la possible especialització professional dels seus conveïns mudèjars a través d'una petició del Consell sogorbí dirigida al batle general de València, demanant-li que prohibira l'exercici de l'ofici als

17. Joaquín APARICI, «De la apicultura a la obtención de la cera. Las otras manufacturas medievales de Castelló y Segorbe», *Millars: Espai i Història* (Castelló), núm. 22 (1999), p. 31-50.

mudèjars, acusant-los d'abusos deshonestos sobre les dones cristianes que filaven per a ells. El text diu que «com en aquesta ciutat hi ha alguns moros los quals no vament se forcen a exercir offici de perayria per la qual rahó en lo consell de aquesta ciutat és stat supplicat per part dels perayres, ac encara per part del religiós frare nostre Blay Campells, [...] indicant que a les fadrines o dones que anaven a la moreria per lana per a filar, les han anujades a pesigar, la qual cosa és mal exemple». Existia un cert temor per part dels cristians a una possible competència del col·lectiu mudèjar? Es volia evitar la seua participació i així monopolitzar aquest sector en creixement? Els beneficiats últims seran els cristians, però cal emmarcar aquesta prohibició en un context més ampli i relacionar-la amb el ja mencionat intent de cremar la moreria. De fet, el mateix any de l'intent, en 1433, el Consell sogorbí prohibia definitivament a mudèjars i jueus exercir com a teixidors dins la ciutat, i que els teixidors, pilaters o tintorers cristians acceptaren draps o filar llana dels infidels. Aquesta prohibició degué fer efecte, ja que no sols no es documenta cap pareire o teixidor mudèjar a Sogorb, sinó que també el reduït grup de tintorers mudèjars que tenim localitzat apareix concentrat als anys immediatament anteriors i posteriors a la prohibició de 1432-1433. I al seu torn, els arrendataris mudèjars que des de finals del xiv posseïen la tintoreria del senyor de la ciutat també desapareixen en la documentació al moment de la prohibició. Sembla que tots foren foragitats d'aquest sector.¹⁸ Tot i això, els mudèjars buscaren com participar en aquest enlairament, i encara que fos d'una manera tangencial, se n'asseguraren la participació. Com a propietaris de ramats d'ovelles venien de forma anticipada la llana dels seus animals o, mitjançant contractes de mitgers, s'asseguraven la disposició de la meitat de les llanes del ramat.

Dins de l'àmbit tèxtil, però, el grup mudèjar pareix que va anar ocupant-se preferentment dels treballs del lli, possiblement amb un cert grau de continuïtat, com posen de manifest algunes clàusules contingudes a les cartes de poblament dels segles XIII i XIV que obligaven a filar o lliurar madeixes de lli al senyor feudal.¹⁹ Encara que els cristians participaren també activament en aquesta producció, la documentació mostra molts mudèjars comprant i venent determinades quantitats de lli, i fins i tot els inventaris de béns manifesten la presència contínua d'aquesta

18. La situació sembla un poc diferent a les menudes alqueries de l'interior muntanyós, fora de les grans xarxes comercials. Allí possiblement sí que existia una producció local destinada a l'abastament particular dels veïns. Els mudèjars de Berita i Trutxelles, dos alqueries properes a Onda, en 1405 havien de portar els seus draps a aparellar al batà i també al tint del senyor de Ribesalbes, que amb aquests monopolis obtenia certs beneficis per la seua utilització. Mentrestant, els mudèjars de Borriol, a mitjan segle xv, portaven la seua producció de draps per a tenyir als tints de Castelló o els de la Vila-vella feien el mateix portant els seus draps a la veïna localitat de Vila-real.

19. David IGUAL, José Antonio LLIBRER i Germán NAVARRO, «Materias primas y manufacturas textiles en las aljamas rurales valencianas de la Baja Edad Media», a *VI Simposium...*, p. 311-328.

fibra vegetal d'ús tèxtil a l'interior de les cases mudèjars. Com a exemple, la inscripció judicial de l'interior de la casa dels castellanencs Hamet i Soleiman Alger, on localitzem en 1445 un total de «xx fexos de lli poch mes o menys no piquat, ítem xxxx fexos de lli no piquat». Amb tot, aquesta producció en mans mudèjars podia ser observada amb recel pels cristians. El Consell de Castelló, el 4 d'agost de 1447, «provehí e deliberà sobre la proposició feta en lo dit consell del fet dels moros del riu Millars, que aquells lancen moltes sotzures axí dels lins que ameran com altres sutzetats en lo dit riu, les quals venen riu avall a la céquia de la vila de Castelló, e que allò era cosa molt dolenta e era enfeccionar les persones de la dita vila». La contaminació de les aigües era preocupant. Els cristians castellanencs també utilitzaven l'aigua i les bases d'amerar lli. Però l'acusació anava, directament, contra els mudèjars que vivien riu amunt.

També el cuir fou un dels principals sectors productius del període medieval, similar al tèxtil. Tant a Castelló com a Sogorb disposem de notícies sobre adoberies de pell, comerç de matèria primera, la presència d'un nombrós grup d'artesans i de confraries d'ofici amb regulacions del treball. Però, en aquest cas, la producció de cuirs xocava frontalment amb els interessos de la ciutat de València. A mitjan segle xv, la capital del regne decidí prohibir l'entrada dins dels seus murs de cuirs de fora ja adobats, amb la qual cosa la producció de la vila de Castelló inicià el seu declivi, tot i a pesar que, en 1456, Castelló es queixava pel gran perjudici que això li ocasionava (econòmic, però també pèrdua de població, ja que al·legava que molts castellanencs vivien del sector). Castelló mantingué un cert nivell de producció, minvant, i acabà per reconvertir la dinàmica productiva vers el sector tèxtil llaner. Aquella prohibició de la capital també afectà altres nuclis com Morella, Xàtiva o Sogorb, tot i que en 1459 el rei Joan II la derogà. I encara que a la ciutat de València mateix, el grup mudèjar sí que participava activament en aquest sector productiu que, per ordre, se situava just després de la metal·lúrgia fins a mitjan segle xv i la superava a finals del segle, al nostre àmbit geogràfic d'estudi crida poderosament l'atenció la inexistència de referències sobre artesans del cuir mudèjars (sols quatre mencions disperses per a tota la centúria). Foren foragitats d'alguna manera? Igual que amb el tèxtil, els mudèjars buscaren participar en l'enlairament d'aquest sector productiu bàsicament com a subministradors de la matèria primera, les pells, als artesans i mercaders locals o de la ciutat de València, comercialitzant al seu torn el seu o greix. Es tractava de compres anticipades en què principalment els carnisers mudèjars s'obligaven a subministrar la matèria primera rebent un senyal en paga del preu.²⁰

20. Disposem dels contractes amb els carnisers mudèjars de poblacions menudes de l'interior muntanyós, com ara Algímia d'Almonesir i Alfonteguilla (1506), Argelita (1455), Assuévar (1462), Castellnou (1410, 1420 i, 1506), Navalles (1420), Sogorb (1412 i 1480), Torres Torres (1424) o la vall d'Almonesir (1412, 1421 i 1506), i en la zona de la Plana, el menut nucli de Mascarell (1462).

Una altra activitat en què es documenta presència mudèjar és en el treball i/o la propietat dels molins. Hem documentat pertot arreu mudèjars que figuren com a moliners d'ofici o d'altres que són considerats propietaris de molins.²¹ En alguns moments molt puntuals, també els cristians prengueren certes mesures per frenar l'activitat dels mudèjars. Així, el molí de Bonastre situat al límit dels termes municipals de Borriana i les Alqueries mostra aquesta situació. El 2 de maig de 1482, el Consell Municipal de Vila-real acordà que els jurats miraren si el molí estava establert a algú, i si no hi havia cap establiment, que cercaren alguna persona que volguera tenir-lo. Però al final del text indicaven una condició: l'establiment s'havia de fer «a raó que sia xcrestià e no moro, per fer molí d'oli». Una clara restricció a l'activitat mudèjar, i una transformació del molí, de fariner a olier. Amb tot, el 24 de febrer de 1514, Çalé Alluix era moliner a Bonastre, segons un document en el qual s'indicaven les queixes dels veïns de Borriana contra els veïns de Vila-real amb propietats a Borriana, acusant-los de traure les olives de les seues parcel·les i dur-les a moldre a Bonastre, sense pagar el delme ni primícia a Borriana, la qual cosa generava un cert malestar respecte al moliner mudèjar que hi treballava.

No sabem si aquesta situació determinarà també la d'un altre giny. El molí de Falcó, situat sobre la séquia Jussana al terme de Vila-real, fou comprat en 1499 per dos mudèjars albarders de Castelló, Çaat Cacim i Hamet Ambital. Des de feia temps, el valor en peita del molí havia descendit progressivament i l'any 1467 el batle general de València indicà que «el molí estava destrohit e quasi derrocat, lo qual ha gran temps que és stat derenclit», per la qual cosa el rei no en percebia cap cens (era de dotze sous anuals). Però ara, passats els anys, el desembre de 1499, els mudèjars volien adquirir-lo. I en maig el Consell de Vila-real, en previsió, ja havia ordenat que un missatger anàs a València per exposar i indicar davant del batle general els drets de la població «per causa del molí que [els mudèjars] volen fer olier en lo molí appellat d'en Falquo, que aquel no y sia fet». La remodelació funcional

21. En Vila-real, el molí de na Blanca era, abans de 1494, en mans d'un mudèjar anomenat Gingol. El molí de cap de terme disposava en 1407 d'un moliner mudèjar anomenat Faraig. O el molí de Folch, venut per 530 sous al cristià March de Calaceit en 1433 en dues meitats, una per al matrimoni de mudèjars Mafomat Català i Fucey, de Borriol, i l'altra per a Çalé Cacim i Mariem, de Betxí: Arxiu Municipal de Vila-real (AMVlr), Manual Consells, núm. 43 (1494, octubre 22) i 5 (any 1407), prot. 1736 (1433, maig 11). També a Castelló localitzem moliners com Alí Marçó (1459) o Mafomat Aborós, propietari en 1497 del molí del Romeral: Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMCs), Compres i Vendes 1455-1460, secció forasters, f. 20v; Peita 1497, secció forasters f. 6r. O a Sogorb, Alí Alabori, moliner del molí conegut com Los Moliniellos (1511), o Abdallà Alcazez, moliner del molí del Batle que comprava en València dues moles per al molí (1475). En aquests darrers exemples, vegeu: Arxiu de la Catedral de Sogorb (ACS), protocols 723/1 (1511, novembre 12) i 712/1 (1475, juliol 13). Els casos conflictius, a AMVlr, Manual Consells, núm. 35 (1482, maig 2), 57 (1514, febrer 24, full solt), 46 (1499, maig ? i desembre ?) i 48 (1500, abril 11).

que volien fer els mudèjars transformant un molí fariner en olier sembla que no agradava al Consell Municipal i, per a evitar-la, acordava comprar-los dit molí al mateix preu que havien pagat a l'antic propietari, un tal Guillem Riera, satisfent-los també les despeses ja fetes. La petició tingué efecte i els mudèjars recobren 50 lliures 12 sous 4 diners, pagant, això sí, la part corresponent al cens reial, des del desembre de 1499 fins a l'abril de 1500. El maig següent, el Consell arrendà el molí al cristià Pere Loscos per vuitanta sous anuals.

Un altre element de fricció és el tradicional enfrontament entre carnisers d'ambdues comunitats. La convivència en un lloc de cristians i mudèjars obligava a duplicar el nombre de carnisseries per satisfer les necessitats de cada comunitat. El carnisser cristià i el mudèjar podien treballar en harmonia, sense problemes, cada un ocupant-se de la seua clientela, de no ser per les imperfeccions del sistema, com quan els cristians anaven per quaresma a comprar a la carnisseria de la moreria quan els carnisers cristians forçosament havien de deixar de vendre carn. El règim alimentari distint existent respecte a la carn entre cristians i mudèjars era un dels principals elements de diferenciació externa. Els majors tabús sobre el consum de carn per part mudèjar o les diverses celebracions religioses vinculades al consum de carn (quaresma i ramadà) feien que l'ofici de carnisser, especialment entre els mudèjars, fora un element configurador de la seua pròpia identitat cultural dins del marc envoltant cristià, però al mateix temps suposava que estigués al mig de les tensions amb els seus conveïns. I aquesta situació es repetia a la ciutat de València i també a les terres d'Aragó. És aquesta una altra de les activitats mediatitzades per l'interès dels cristians.

A Onda, en 1308, s'ordenava que les carnisseries mudèjars, extramurs, vengueren la carn al mateix preu que les taules cristianes, ja que els cristians hi anaven perquè era més econòmic. Però poc després afegien directament la prohibició que, independentment del preu, vengueren carn als cristians. També a Vila-real, en 1483, es permetia que un mudèjar estigués al càrrec de la taula de carn, però s'havia de comprometre a no degollar l'animal, cosa que devia fer un cristià. La concreció de la moreria en 1489 feu que, un any després, el Consell ordenara corregir els capítols de la carnisseria, demanant llicència al bisbe perquè el mudèjar puga «deguollar e tallar». Aquesta correcció es mantenia efectiva almenys fins a 1499. Però en 1505, coincidint amb el declivi de la moreria, la política municipal canvià en prohibir-los exercir l'ofici i tallar carn, però al mateix temps participar en la subhasta per l'arrendament de les taules.

També en Castelló, en 1495, sorgiren problemes. Primer, el Consell acordà multar amb sis sous qualsevol cristià que compràs carn en taula mudèjar. A continuació indicaven els motius de tal prohibició: «com lo arrendament de la carniceria dels moros de la dita vila servey e és dedicat per aquells a illuminar la mesquita de aquells, e a pagar stores e altres necessitats de aquella, en la qual és invocat lo re-

provat nom de Mahomat en menyspreu de la Sancta Ley Xcristiana». També argumentaven que feia poc temps eren els jurats de l'aljama els qui havien prohibit als mudèjars anar a comprar carn a una taula cristiana on tallava un mudèjar. Però, finalment, el Consell de la vila argumentava una altra raó: «e considerant que lo arrendament de les taules de la dita vila servey a pagar los càrrechs ordinaris e deutes comuns de la dita vila, en los quals los dits moros contribuexen ço que lo arrendament de aquells de llur taula no fa, e atenent encara quant és gran dan e prejuy axí a la ley xcrestiana com al comú de la vila los xcrestians comprar carn en la dita taula dels moros, per lo qual comprar se arrenda cascun any xv o xviii lliures, e les taules dels xcrestians ne valen molt menys en sos arrendaments». Per això prohibia als cristians comprar en les taules mudèjars, amb la finalitat d'augmentar el valor d'arrendament de les taules cristianes.

Una situació semblant ocorria a Sogorb a finals del segle xv, amb problemes de competència deslleial entre els preus oferits a les taules mudèjars i cristianes que afavorien l'anada dels cristians cap a les primeres, etc. Finalment, l'any 1513, igual que passà a Vila-real, el Consell Municipal acordà que «per causa de la prohibició que los reverents enquisidors han feta en aquesta ciutat que ningun moro no fos ni degués degollar ni travessar ninguna manera de carn», enviaven una carta al senyor de la ciutat notificant-li la situació que s'havia produït.²²

4. PERFIL SOCIAL BÀSIC

I quin era el perfil social d'aquest treballador, de l'artesà mudèjar? Artesans amb terra? Llauradors que dediquen part del seu temps a activitats artesanals? De vegades, la nomenclatura de l'ofici declarat per algunes persones unida a la realitat material que mostren alguns inventaris de béns ens presenta individus que dediquen una part del seu temps al treball agrari i una altra part a determinades ocupacions, especialment dins de l'àmbit tèxtil, sense poder quantificar quina part té més pes dins de la seua economia domèstica. Sols cal observar exemples com el de l'oller de Sogorb Alí Sortiguero, que posseïx terres i compra feixos de lli. O, a través dels inventaris, observar que el mudèjar sogorbí Mafomat Alfaquinet, en 1499, disposava, segons l'inventari, de dues «peces de terra en la horta dels moros que són cinch fanecades», així com d'«una vinya en lo olivar que són dues fanecades». Tal volta per ajudar al treball posseïa també una mula de pèl negre. Però cridava l'atenció, al seu torn, la presència d'elements que demostraven una activitat ar-

22. Joaquín APARICI, «Abastecerse de carne. Carnicerías mudéjares en poblaciones cristianas del reino de Valencia (siglo xv)», a *Nájera: Encuentros internacionales del medievo*, Nájera, Instituto de Estudios Riojanos, 2009, p. 407-429. Una situació similar es troba a les terres aragoneses: vegeu M.ª José ROY, «La alimentación mudéjar en Aragón», a *VII Simposium Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 1999, p. 143-152.

tesanal, complementària o no, com dues «lliures de fil poch més o menys, tres madexetes de cotó la una de blanch e les dues de vermelles, altre bolich ab set madexes de cotó e dues madexes de stopa vermelles e dues blanques, una roda de torn, un tornet chiquet, un teler de texir lenç» i fins a «set canyiços de fer seda». Com veiem, tot un ventall de materials i d'eines relacionats amb la producció tèxtil.

Tot allò exposat fins ara és part d'un plantejament historiogràfic que ja duu anys desenvolupant investigacions per a recuperar vides anònimes, de gent corrent que passaren per un període de la nostra història i que, amb major pena o glòria, van viure i morir. És l'intent de reconstruir, en part, la vida de les persones que passaren de puntetes, sense fer gaire soroll; d'aquells qui deixaren, esporàdicament, una breu petjada que ens permet, ara, reconèixer-los. Ací podem trobar els nostres anònims mudèjars i artesans. El prototip és aquell qui desenvolupa el seu treball dins el marc del petit obrador, amb pocs mitjans de producció propis i que possiblement ven ell mateix el producte del seu treball. Aquesta activitat productiva es combinava amb la propietat d'un determinat nombre de parcel·les que li permetien abastir, d'una certa manera, la seua llar, o fins i tot poder vendre la part de la collita per obtenir ingressos. La seua muller l'ajudava especialment en el desenvolupament de certes tasques d'àmbit tèxtil, com la filatura o la preparació del lli. Alguns, amb més possibilitats, tal volta intentaren estratègies de més amplada en arrendar instal·lacions productives, com per exemple la tintoreria o el torn de cera propietat del senyor, o tal volta invertir en la compra d'un molí fariner. I sols alguns d'ells aconseguiren arribar a formar part de l'oligarquia pròpia de la comunitat mudèjar.

A més, en aquestes xicotetes comunitats rurals i semiurbanes, sembla que el mateix cognom va associat generació rere generació a un mateix ofici. Tal volta respon a la necessitat de mantenir, promocionar o simplement conservar unes eines, unes ferramentes, uns coneixements, o uns contactes i clients que, gestionats per un membre de la família, passaven als seus successors, com una mena de garantia de continuïtat de l'activitat productiva, però també, tal volta, com una mena de monopoli familiar. A Sogorb, per exemple, podem veure el cas dels Xulluch, que treballen al sector de la ceràmica durant la primera meitat del segle xv: Hamet Xulluch (teuler) és pare de Çahat Xulluch àlies Gomeri (oller), que al seu torn té dos fills, Alí Xulluch (canterer) i Mafomat Xulluch (?). Queda un altre Abdallà Xulluch (rajoler) que no he pogut connectar familiarment. O també els onze membres de la família Nadir-Alturí vinculats al sector de la metal·lúrgia al llarg de tota la centúria: Abdallà Nadir (ferrer), Alí Nadir (ferrer), Alí Nadir àlies Alturí (ferrer), Abrafim Nadir àlies Alturí fill d'Hamet Nadir (ferrer), Çahat Nadir àlies Piqua (ferrer) casat amb Muça i que en 1450 comprà un obrador i ferramentes de ferrer juntament amb Hassam Nadir àlies Alturí el major, obrador que després vendrà en 1454 al seu propi germà Mafomat Nadir àlies Alturí (ferrer i manescal),

germà al seu torn de Futeya Nadir (propietari d'obrador). Hi afegim també Hamet Nadir (ferrer), Uzmen Nadir (ferrer) i Futeya Alturí (ferrer).

5. CONCLUSIÓ

Complementarietat, subsidiarietat, exclusivitat, friccions, frens al desenvolupament de determinades activitats? Possiblement, de tot un poc. El món laboral és així. Les relacions entre companys o treballadors d'un mateix ofici; entre mestres, oficials assalariats i aprenents, o entre oficis pertanyents al mateix sector productiu, no sempre han sigut cordials. Lluites internes per promocionar, per obtenir un millor salari, per aconseguir una certa exclusivitat en la producció, per tenir una major representació en els estaments urbans, etc., són una constant entre els artesans cristians i entre els oficis i confraries, com posen de manifest les seues nombroses ordinacions tècniques i capítols que regulen i controlen tants aspectes de la vida laboral, però també social. Davant d'aquest panorama, calia veure la relació que es podia establir en el desenvolupament de les activitats no agràries entre aquests cristians i el grup mudèjar.

Existiren prohibicions de caràcter general per a desenvolupar les seues feines, i alguns oficis les prohibien explícitament. A les grans ciutats com València sembla que aquesta situació es podia donar, a pesar que el grup mudèjar s'especialitzara en determinats oficis, com el sector de la metal·lúrgia o el couro. Però la idea era tractar de veure si fora de la gran ciutat la relació entre artesans d'ambdues comunitats havia sigut tranquil·la o conflictiva, i així aproximar-nos a la realitat quotidiana de l'artesà mudèjar.

Pel que hem pogut veure, en aquelles zones de muntanya on els mudèjars vivien en alqueries sotmeses al senyor feudal, la producció de manufactures destinades al consum propi i veïnal sembla que es pogué dur a terme sense complicacions, satisfent la demanda local. A temps parcial, molts llauradors dedicaren part del seu esforç laboral a treballar en l'àmbit del sector tèxtil de la llana i també del lli. En aquestes comunitats de muntanya, alguns mudèjars declaraven oficis que tenien un cert reconeixement entre els seus conveïns, com el ferrer, el carnisser o el mestre d'obres, oficis necessaris i amb un cert grau d'especialització. Però també en aquelles poblacions on els mudèjars convivien amb els cristians, on existia el barri de la moreria, les relacions laborals entre els uns i els altres foren diferents. Hem pogut observar com en determinats oficis els mudèjars tenien un cert reconeixement i no entraven en conflicte amb els cristians, però també és cert que això depèn del moment i del lloc. Oficis com el de traginer i el de forniller estaven preferentment en mans mudèjars. Els mestres d'obres gaudien d'un cert prestigi per les seues tècniques constructives i treballaven conjuntament amb els cristians. També el treball de la rajola estava en mans mudèjars a Sogorb, però no a Castelló. D'igual

manera, el treball del ferro era molt important i els manescals mudèjars eren reconeguts com a bons professionals, però paral·lelament els mudèjars no participaven en la facturació d'armes. Músics mudèjars actuaven juntament amb cristians a les festes del Corpus o Nadal i rebien el mateix salari. I fins i tot l'apicultura i el desenvolupament de la manufactura de la cera anirà, a poc a poc, vinculant-se al grup mudèjar, tant a Castelló com a Sogorb.

Tanmateix, els principals sectors productius que al llarg del segle xv provoquen l'enlairament econòmic dels nuclis de població, el tèxtil de la llana i el del cuir, semblen espais reservats al grup cristià, amb una minvada o nul·la presència de l'artesanat mudèjar, tot i que aquests cercaven la participació en ambdós sectors mitjançant un cert control en l'abastament de la matèria primera (llana i pells). Fins i tot el treball del lli, tradicionalment associat al grup mudèjar, és amplament compartit amb el grup cristià. També el sector agroalimentari mostra presència mudèjar. D'una banda, la molinaria, en la qual hem vist que, de vegades, es posaven frens al desenvolupament de la seua activitat segons l'interès momentani que poguera mostrar el Consell Municipal. Però, especialment, on més conflicte hi havia era en l'àmbit del tractament de la carn, amb la dualitat de carnisseries, els tabús alimentaris i les diferents festes que en regulaven el consum; s'arribà a les prohibicions d'exercici de l'ofici a inici del segle xvi.

Per tant, complementarietat de vegades, igual que exclusivitat i frens al desenvolupament. Amb tot, quan tractem de veure el perfil social bàsic de l'artesà mudèjar, ens adonem que és molt similar al del seu homòleg cristià. Ambdós són molt pareguts. Això sí, caldrà recordar que la vida del mudèjar està immersa dins del marc envoltant cristià. I això condiciona les coses.